

The Methodology and Process of Quranic Research in Management Studies*

Safarmorad Hosseinov*

Abstract

The methodology for Quranic research in management outlined in this article is primarily developmental in nature and exploratory in its aim, relying on qualitative data. The research utilizes a library-based methodology and a descriptive approach to collect and articulate the content. In rare instances, comparative methods are utilized to examine the differences between scientific strategic planning processes and Quranic strategic planning. The research extensively utilizes several interpretative methods, including intra-Quranic thematic exegesis, extra-Quranic thematic exegesis, discovery and induction methods, as well as network-based or systematic approaches. While the extra-Quranic thematic exegesis method, as defined by Martyr Sadr, primarily guides this research, the intra-Quranic thematic exegesis is employed following the identification of key themes to examine the subject from a Quranic standpoint. The study is also enhanced by general and specific interpretive rules, interpretive methods, interdisciplinary research problem analysis, and the creation of model frameworks for conducting contemporary interdisciplinary studies. These represent some of the significant results of this research.

Keywords: Quranic Studies, Research Methodology, Management Research, Interdisciplinary Studies, Research Methodology Challenges.

*Received: ۲۷/۰۳/۱۴۰۳ SH (۱۷/۰۶/۲۰۲۳ CE) and Accepted: ۱۱/۰۵/۱۴۰۳ SH (۰۱/۰۸/۲۰۲۳ CE).

*PhD in Quranic Sciences, Specialization in Management, Al-Mustafa International University: safarhuseyn۱۹۸۰@gmail.com.

روش‌شناسی و فرایند تحقیقات قرآن و مدیریت*

صفیرماد حسین‌اف*

چکیده

روش‌شناسی مطالعه و تحقیقات قرآن و مدیریت با محوریت این مقاله بر اساس نتیجه بنیادی-توسعه‌ای و بر اساس هدف اکتشافی و براساس داده کیفی هست. از نظر منابع، روش تحقیق کتابخانه‌ای بوده، از نظر گردآوری تبیین مطالب، توصیفی هستند. در موارد نادری هم از روش تطبیقی بین نظرات و فرایند برنامه‌ریزی راهبردی علمی و برنامه‌ریزی راهبردی قرآنی استفاده شده است. روش تفسیر موضوعی درون قرآنی، روش تفسیر موضوعی برون قرآنی، روش کشف و استقراء و روش شبکه‌ای یا سیستمی از جمله روش‌های تفسیری مورد تکیه در این تحقیق است. هرچند سهم روش تفسیر موضوعی برون قرآنی موسوم به روش شهید صدر بیشتر از روش‌های دیگر و شاید اصلی‌ترین روش است. پس از استفاده اولیه از روش تفسیر موضوعی برون قرآنی و شناسایی محورهای برای تحقیق و طرح سؤالاتی از قرآن، در بخش‌های مختلف، روش تفسیر موضوعی درون قرآنی مورد استفاده قرار خواهد گرفت تا موضوع محل بحث از منظر قرآن کریم مورد بررسی قرار گیرد. بهره‌گیری از قواعد تفسیری عام و خاص، روش‌های تفسیری، آسیب‌شناسی مباحث میان‌رشته‌ای و دادن الگوواره در فرایند انجام مطالعه و تحقیقات نوین علوم میان‌رشته‌ای، از دیگر دستاوردهای این تحقیق می‌باشد.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، روش تحقیق، پژوهش‌های مدیریتی، مطالعات میان‌رشته‌ای، آسیب‌شناسی روش تحقیق.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۲۷ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۳/۰۵/۱۱

* دکترای قرآن و علوم گرایش مدیریت، جامعه المصطفی العالمیه (ص) safarhuseyn1980@gmail.com

مقدمه

تحقیق، مجموعه فعالیت‌های منطقی، منظم، منسجم و هدفمند است که به منظور دستیابی به گزاره‌ای جدید (تحقیق بنیادی) یا راهکارهای نو (تحقیق کاربردی) یا توصیف یک شرایط همراه با تحلیل (تحلیلی توصیفی) یا بدون تحلیل به صورت فردی یا گروهی انجام می‌شود (سرمد و حجازی، ۱۳۸۴: ۱۷۵).

از جمله مهم‌ترین مفاهیم در نگارش‌های علمی، مبحث روش‌شناسی تحقیق (Methodology of Research) یا تعیین مبانی فلسفی تحقیق است. در حقیقت، روش‌شناسی تحقیق، کوششی است در جهت تعیین روش منطقی دستیابی به هدف‌های علم یا شناخت علمی که بدون آن چنین کاری میسر نخواهد بود. بنابراین در روش‌شناسی، فلسفه‌ی منطقی تحقیق تعیین می‌شود. پس باید میان روش‌شناسی تحقیق با روش تحقیق (Method of Research) که به معنای «یک تکنیک تحقیقی خاص» یا فرایند انجام یک تحقیق است تفاوت قائل شده، آن‌ها را بجای یکدیگر بکار نبریم. دیدگاه‌های روش‌شناسی به صورت‌های متنوعی ارائه شده است که هر محقق بسته به رشته‌ی علمی خود، روش‌شناسی مناسب آن رشته را در انجام تحقیقات مربوطه بکار می‌گیرد. هدف از این روش‌شناسی، ما را به شناخت پدیده‌های مورد مطالعه راهنمایی می‌کند. هدف از این شناخت کسب آگاهی و تسلط بر پدیده‌ی مورد مطالعه در تبیین چگونگی روابط آن می‌باشد؛ بنابراین روش‌شناسی عبارت است از راهنمای تخصصی علمی که زمینه‌های فلسفی تحقیق را برای اعتبار بیشتر بخش علمی فراهم می‌سازد (عندلیب، ۱۳۸۱: ۵۴-۵۵).

بررسی روش‌های تحقیق میان‌رشته‌ای و تطبیقی، نیاز به مطالعات گسترده دارد که در این تحقیق به روش‌های توصیفی، مباحث قواعد تفسیری، قواعد خاص تفسیر علمی و مدیریتی و آسیب‌شناسی تفسیرهای علمی پرداخته می‌شود.

۱- پیشینه تحقیق

لطیفی (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «روش‌شناسی راهبردهای تدبیر در قرآن کریم: استقرایی از پژوهش‌های میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی در دهه اخیر» به راهبردهای پژوهش تدبیر در قرآن شامل راهبرد آیه محور، راهبرد سیاق محور، راهبرد سوره محور، راهبرد داستان محور و راهبرد مسئله محور اشاره کرده است که به نحو استقرایی از دل پژوهش‌های مدیریت اسلامی دهه گذشته، استخراج شده‌اند. پژوهش ایشان روش درون قرآنی بوده و به فرایند مطالعات قرآن و مدیریت نپرداخته است.

رضایی اصفهانی (۱۳۸۸) در مقاله: «روش‌شناسی مطالعات تطبیقی در تفسیر قرآن» به شیوه مطالعات تفسیر تطبیقی بین قرآن و کتب مقدس و تفسیر مقارن بین شیعه و مذاهب اهل سنت و مطالعات تطبیقی در حوزه علوم طبیعی یا انسانی و حوزه تفسیر قرآن اشاره کرده و فرآیند، مبانی و آسیب‌های این روش‌ها را کرده است. دامنه این مقاله بسیار گسترده بوده و به جزئیات مطالعات قرآن و مدیریت نپرداخته‌اند.

لطفی، رضایی اصفهانی و وحیدی (۱۴۰۲) در مقاله خود تحت عنوان: «روش فهم و برداشت مدیریتی قرآن کریم» به پاسخگویی برای وجود روش یا روش‌های صحیح تفسیر مدیریتی قرآن پرداخته و دنبال روشی جدید و صحیح برای دسترسی به مراد جدی مدیریتی خداوند هستند. اشاره به روش‌های قدیم تحقیق و کشف نظام و نظریه‌های مدیریتی قرآن کریم به روش‌های ترتیبی، موضوعی، میان‌رشته‌ای و تطبیقی داشته‌اند. این مقاله در راستای روش‌های تحقیق قرآن و مدیریت با هدف پژوهش حاضر هماهنگ بوده و در قسمت فرایند مطالعات قرآن و مدیریت حرفی نزده است.

با کنکاش صورت گرفته نوشته‌ای که تمامی جوانب اهداف پژوهش زیر را در قسمت روش‌های تحقیق و فرایند مطالعات قرآن و مدیریت در برگیرد، تحقیقی دسترس نشد. بعضی تحقیقات شامل روش‌های تحقیق قرآن و مدیریت بوده و خالی از فرایند تحقیقات و مطالعات قرآن و مدیریت هستند.

۲- مفهوم شناسی

مفاهیم پر کاربرد تحقیق عبارت از قرآن کریم، مدیریت، روش‌های تحقیق میان‌رشته‌ای، روش‌های تفسیر قرآن، روش‌های تحقیق و مطالعه نوین قرآن و آسیب‌شناسی مباحث میان‌رشته‌ای قرآن هستند که در ذیل به سه مفهوم اشاره می‌شود.

۲-۱- مدیریت

تعاریف متعدد از مدیریت ارائه شده است که همه برای به دست آوردن اهداف سازمانی است. بعضی تعاریف وظایف مدیر (برنامه‌ریزی، سازماندهی، هدایت و کنترل) را همچون تعریف انتخاب کرده‌اند (برومند، ۱۳۸۵: ۴۳).

استفاده از منابع سازمان با شیوه کارا و اثربخش (پیروز و دیگران، ۱۳۸۴: ۳).
علم و هنر متشکل و هماهنگ کردن و رهبری و کنترل فعالیت‌های دسته‌جمعی با حداکثر کارایی و کار از طریق دیگران دیگر تعریف مدیریت است (دولتی، ۱۳۸۰: ۲۵).
مدیریت یعنی اجرای عملی وظایف اساسی مدیران، با توجه به نظام ارزشی حاکم بر سازمان (توکلی، ۱۳۸۳: ۱۶).

وجوه مشترک تعاریف بیانگر این است که مدیریت علم و هنر انجام کارها توسط دیگران و بر اساس فرایند وظایف مدیران برای برآوردن اهداف سازمان است.

۲-۲- روش

روش یا method با توجه به معانی مترادفش (اسلوب، باب، راه، رسم، رفتار، روال، روند، رویه، سبک، سیر، سیرت، شیوه، طرز، طریق، طور، قاعده، قانون، متد، مذهب، مسلک، منوال، نحو، نمط، نوع، وجه) در لغت به معنای «در پیش گرفتن راه» آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۳۵/۲۴).
روش به معنای چگونگی انتقال انسان از وضع موجود به وضع مطلوب است (علی‌پور، ۱۳۹۸: ۱۰۹).

برای رسیدن به اهداف هر کاری لازم است که از روش خاصی استفاده نماییم که از قدیم‌الایام روش‌های قیاس از کلی به جزئی و از جزئی به کلی و یا استقراء بهره‌بری می‌گردیده است.

۳-۲- روش‌شناسی

روش‌شناسی یا Methodology علم کشف راه بهره‌گیری از منابع برای رسیدن به اهداف در یک علم خاص است (برنجکار، ۱۳۹۱: ۳۷).

روش‌شناسی از جمله مهم‌ترین مباحث در عرض دو عنصر مهم دیگر یعنی هستی‌شناسی و شناخت‌شناسی قرار دارد. در تحلیل درون پارادایمی مبحث پارادایم‌های چهارگانه اثبات-گرایی، فرا اثبات‌گرایی، تئوری انتقادی و ساخت‌گرایی چنین تفاوت‌هایی در روش‌شناسی آن‌ها وجود دارد:

در اثبات‌گرایی: تجربی، کمی بالا دستکاری؛ تأییدپذیری فرضیه‌ها، استفاده از شیوه‌های کمی.

در فرا اثبات‌گرایی: تجربه‌گرایی و دستکاری تعدیل شده، تکثر انتقادی؛ ابطال‌پذیری فرضیه‌ها، ممکن است از شیوه‌های کیفی استفاده شود.
در تئوری انتقادی: گفتگویی؛ بحث دیالکتیکی.

در ساخت‌گرایی: هرمنوتیکی و بحث دیالکتیکی (دانایی فرد، حسن؛ الوانی، مهدی و آذر، عادل، ۱۳۸۳: ۳۵-۳۸).

۳-۲- روش تحقیق در پژوهش‌های مدیریتی و برنامه‌ریزی راهبردی

در روش تحقیق از انواع ابزارهای گردآوری داده‌های چهارگانه - فن مشاهده، فن مصاحبه، ابزار پرسشنامه و سند (متن) کاوی- استفاده می‌شود. در تحقیقات میان‌رشته‌ای و به خصوص علوم انسانی و اسلامی از نوع سند (متن) کاوی همچون بررسی مدارک و سندها، بیشترین استفاده شده و از قسم سند گزارش‌های انجام شده در گذشته نیز کاربرد بیشتر در روش تحقیق در بخش پژوهش‌های مدیریتی و قرآنی است.

۱-۳- انواع پرسش‌های پژوهش

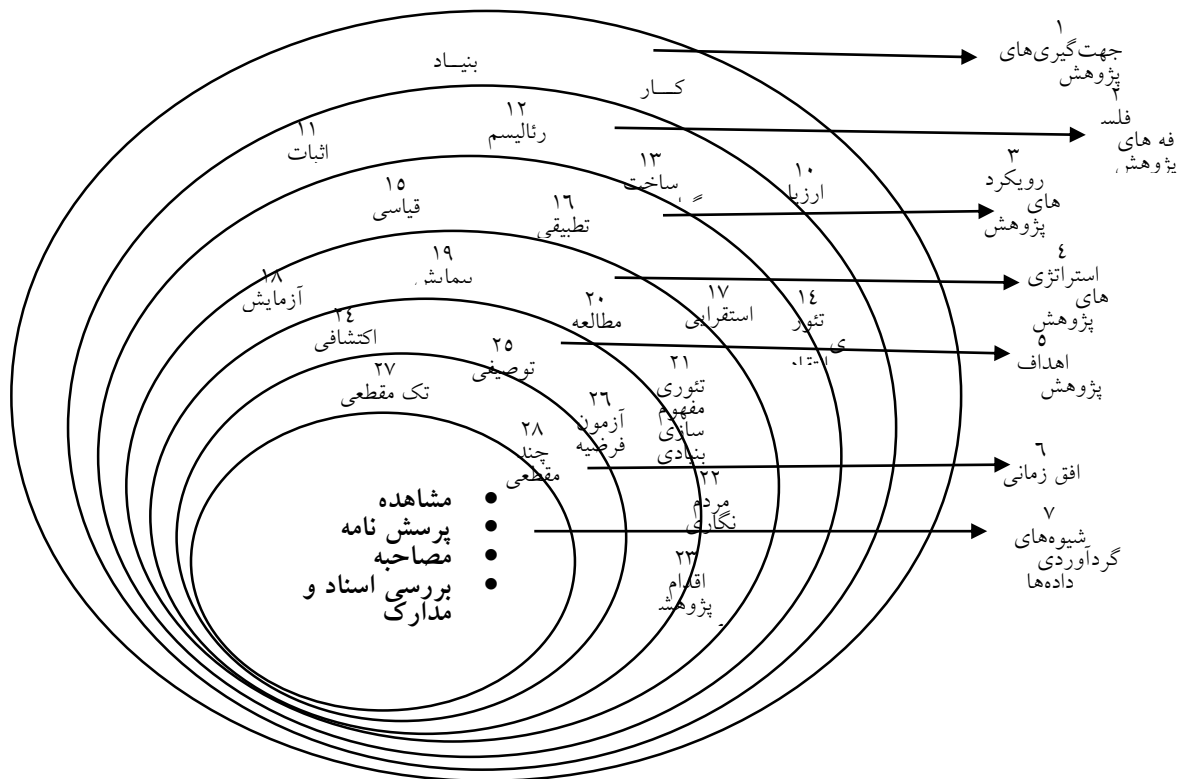
هر نوع پژوهشی هدف‌هایی دارد که در قالب پرسش‌هایی دنبال می‌شود. در جدول زیر پاره‌ای از این هدف‌ها و پرسش‌ها آورده شده است.

نوع پژوهش	پرسش
اکتشافی	چه چیزی ممکن است در حال وقوع باشد؟ چه کسانی درگیر آن هستند؟ به چه طریقی؟
توصیفی	چه چیزی رخ می‌دهد؟ چه کسانی درگیر آن هستند؟ به چه طریقی؟
تفهیمی	چرا رخ می‌دهد؟ (فهم دلایل)
تبیینی	چرا رخ می‌دهد؟ (شناخت علت‌ها)
پیش-بینی	چه اتفاقی خواهد افتاد؟
تغییر	چگونه می‌توان آن را در مسیر متفاوتی انداخت؟
ارزشیابی	چه اتفاقی افتاده است؟ چرا رخ داده است؟
برآورد تأثیر	پیامدهای اجتماعی، محیط زیستی و فردی آن چه بوده است یا چه می‌تواند باشد؟ چرا این پیامدها رخ داده‌اند؟ (خاکی، روش تحقیق با رویکرد پایان‌نامه نویسی، ۱۳۹۰: ۱۷۱)

جدول: ۱-انواع پرسش‌های پژوهش

۱. علاوه بر مطالب بالا چند محور مهم در پژوهش لازم است که به جهت طولانی شدن مطلب، فرایند پژوهش را در زیر می‌آوریم. رئوس مباحث پژوهشی از قرار زیر است: جهت-گیری‌های پژوهش، فلسفه‌های پژوهش، رویکردهای پژوهش، استراتژی‌های پژوهش، اهداف پژوهش، افق زمانی و شیوه‌های گردآوری داده‌ها (دانایی‌فرد، ۱۳۸۳: ۴).

- ۱-Research orientations
- ۲- Research philosophies
- ۳- Research approaches
- ۴- Research strategies
- ۵-Purpose of study
- ۶-Time horizon
- ۷-Data gathering methods
- ۸-Basic orientation
- ۹-Applied orientation
- ۱۰- Evaluative orientation
- ۱۱- Positivism

- ۱۵- Deduction
- ۱۶- Duction
- ۱۷-Comparative
- ۱۸- Experiment
- ۱۹-Survey
- ۲۰-Case study
- ۲۱-Grounded theory
- ۲۲-Ethography
- ۲۳-Action research

شکل ۱- پیاز فرایند پژوهش

مطابق معمول در مباحث میان‌رشته‌ای قرآن و علوم انسانی بیشتر از روش‌های زیر استفاده می‌شود: در این گونه مباحث از نظر جهت‌گیری‌های پژوهش، پژوهش بنیادی؛ از منظر فلسفه-های پژوهش، تئوری انتقادی با محوریت محیط و اجتماع است. از نگاه رویکردهای پژوهش، رویکرد استقرایی دارند. در این گونه تحقیقات برای استراتژی‌های پژوهش، تئوری مفهوم-سازی بنیادی با مقصد تدوین تئوری مورد استفاده قرار می‌گیرد. پژوهش توصیفی از اهداف پژوهش آن‌هاست. برای افق زمانی، پژوهش‌های چندمقطعی مورد استفاده آن‌ها بوده و بررسی اسناد و مدارک از شیوه‌های گردآوری داده‌ها در این تحقیقات می‌باشد.

در علم مدیریت و به خصوص برنامه‌ریزی راهبردی که دارای فرایند آغاز، تحلیل، انتخاب و ارزیابی است، با این ویژگی‌ها، خود برنامه‌ریزی راهبردی نوعی روش تحقیق طراحی استراتژیک به حساب می‌آید. البته روش طراحی استراتژیک، روشی مورد محور بوده و برای سازمان و یا حکومت خاص طراحی و نگارش می‌یابد.

۲-۳- روش توصیفی

روش تحقیق توصیفی (Descriptive Research Method): به معنای پرداختن به مشخصات و ویژگی‌های یک متغیر با چگونگی ارتباط بین دو یا چند متغیر یک جامعه، با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی صرفاً به اندازه‌گیری آن‌ها در زمان حاضر یا در یک دوره زمانی مشخص و نتیجه‌گیری نحوه تغییرات آن‌ها، در باره ویژگی هر متغیر یا نوع ارتباط متغیرها با هم است (نوبخت، ۱۳۹۲: ۴۳).

پژوهش توصیفی به پدیده‌هایی می‌پردازد که به صورت طبیعی رخ می‌دهند و در آن هیچ دست‌کاری آزمایشی صورت نمی‌گیرد. پژوهش توصیفی در وسط دو پیوستار کمی و کیفی قرار گرفته مؤلفه‌ها و ویژگی‌هایی را از هر کدام از پژوهش‌های مذکور یا به صورت مجزا و یا به صورت مشترک خواهد داشت. پژوهش توصیفی می‌تواند به صورت ترکیبی یا تجزیه‌ای و هم به صورت ترکیبی-تجزیه‌ای باشد. پژوهشگر در این نوع پژوهش، کار خود را با مطالعه‌ی

کلی آغاز و از میان اجزاء کشف‌شده، مؤلفه‌هایی را برای مطالعه انتخاب و اقدام به مطالعه می‌نماید. پژوهش توصیفی اغلب به صورت کمی است که برای اثبات فرضیه‌ها، داده‌های جمع‌آوری‌شده به صورت عددی یا کمی تحلیل می‌شوند. همچنین پژوهش توصیفی به نظریه ختم می‌شود (میرزایی، ۱۳۸۸: ۷۴-۷۵).

فرایند انجام پژوهش توصیفی

۱-تصمیم‌گیری در باره‌ی مسئله یا پرسش یا فرضیه‌ی پژوهش.

۲-انتخاب جامعه‌ی پژوهش و نمونه.

۳-تعیین روش‌های جمع‌آوری داده‌ها.

۴-جمع‌آوری داده‌ها.

۵-سازمان‌دهی و تحلیل داده‌ها (میرزایی، ۱۳۸۸: ۷۶-۷۷).

۳-۳- روش تحلیلی

روش تحقیق تحلیلی (Analytical Research Method): زمانی که در مطالعه توصیفی یک نمونه کوچک از جامعه بزرگ انجام گیرد، سپس نتایج به دست آمده از نمونه با استفاده از تکنیک‌های آمار استنباطی به جامعه بزرگ تعمیم داده شود، روش تحقیق تحلیلی به کار رفته است (نوبخت، ۱۳۹۲: ۴۴).

در هر دو روش توصیفی و تحلیلی، محقق بدون هیچ دخل و تصرفی در متغیرها صرفاً به اندازه‌گیری آن‌ها و نتیجه‌گیری در باره مشخصات و ویژگی‌های هر متغیر یا نوع ارتباط متغیرها نسبت به هم می‌پردازد.

در اغلب مباحث میان‌رشته‌ای قرآن و علوم انسانی از روش توصیفی برای روش جمع‌آوری اطلاعات بهره‌وری خواهد شد.

۴-روش‌های تحقیق در مطالعات قرآنی

در روش‌های تحقیق و برداشت از قرآن کریم، مباحثی از قبیل: قواعد تفسیری، روش‌های تفسیر قرآن و شرایط مفسر بحث و گفتگو شده و در اکثر مباحث میان‌رشته‌ای از نوع

تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش برون‌متنی قرآنی (دادن موضوعات از بیرون به قرآن و پیدا کردن نظر قرآن برای آن‌ها) بهره‌گیری می‌شود.

۴-۱- قواعد تفسیری

بر اساس روش‌ها و گرایش‌های تفسیری و قواعد تفسیری که در کتب علوم قرآنی بیان گشته است (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷: ۲۵۰/۱-۲۵۶)، و بر اساس حدیث «ثقلین» قرآن و اهل بیت از هم جدا نبوده و تفسیر قرآن از طریق روایات به دست می‌آید. از طرف دیگر یک تئوری مهم و برگرفته از قرآن کریم است که طرح‌های کلی اندیشه در این کتاب الهی، در سطوحی از معنای خود (بحث «بطن قرآن») به طور مستقل هم قابل تبیین است که این تئوری، خود مورد تأیید حدیث هم هست (نهج‌البلاغه خطبه ۱۳۳). از دیگر قواعد مهم تفسیری اقوال مشهور مفسران بزرگ معتمد است که آنان غالباً به روایات و احادیث معتبر توجه شایسته دارند. رعایت این موارد در روش تحقیق میان‌رشته‌ای، مواجهه با مشکل «تفسیر به رأی» را برطرف می‌کند.

در تحلیل مسئله علاوه بر تکیه اصلی به آیات قرآن کریم، مراجعه به کتب تفسیری، روایی، کلامی، تاریخی، فقهی و اخلاقی نیز در فهم و صحت روش تحقیق میان‌رشته‌ای حائز اهمیت است.

در روش تحقیقی میان‌رشته‌ای بین قرآن و علوم انسانی از علوم مختلف قرآنی، تفسیری، حدیثی، کلامی و تاریخی استفاده می‌شود ولی تاریخ را محور توصیف‌ها یا تحلیل‌های خود قرار نمی‌دهد و به جای آن بر مفاد آن علوم تکیه دارد.

۴-۲- روش‌های تفسیر قرآن

به‌طور کلی روش‌های تفسیر قرآن به دو قسم الف: تفسیر ترتیبی و ب: تفسیر موضوعی تقسیم می‌شود.

۴-۲-۱- تفسیر ترتیبی

تفسیر ترتیبی یعنی مفسر از اول قرآن تا آخر و یا از اول سوره تا آخر سوره به تفسیر آیه به آیه می‌پردازد، مثل تفسیر المیزان، تفسیر نمونه و مجمع‌البیان.

۲-۲-۴-تفسیر موضوعی

تفسیر موضوعی، بدین معناست که مفسر موضوعی را در آیات و سوره‌های گوناگون پیگیری می‌کند و محتوای مانند آن را جمع‌آوری و نتیجه‌گیری می‌کند مانند منشور جاوید جعفر سبحانی و پیام قرآن ناصر مکارم شیرازی (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷: ۴۴/۱).
 تفسیر موضوعی خود به دو قسم درون قرآنی و برون قرآنی تقسیم می‌شود.

(c) ۱-۲-۲-۲-تفسیر موضوعی درون قرآنی

تفسیر موضوعی درون قرآنی، قدیمی‌ترین مطالعه موضوعی قرآن است که بر اساس روش تفسیر قرآن به قرآن استوار بوده و محقق می‌کوشد با استفاده از قرائن نقلی درون-متنی به معانی و مقاصد آیات پی‌برد و نتایج جدیدی به دست آورد. پیش‌فرض‌های اساسی این روش تحقیق، حجیت ظواهر قرآن، اعتبار روش تفسیر قرآن به قرآن و اصل عدم اختلاف در آیات قرآن است هرچند که اختلاف ظاهری مثل عام و خاص، مطلق و مقید و ... در قرآن وجود دارد که این اختلافات ظاهری از طریق تأمل با شیوه موضوعی درون قرآنی برطرف می‌شود (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۵: ۲۵).

(d) ۲-۲-۲-۲-تفسیر موضوعی برون قرآنی

این روش منتسب به روش «استنطاق» شهید محمدباقر صدر است. ایشان پس از اشاره‌ای گذرا به انواع تفاسیر و مکاتب تفسیری، به بیان توضیحاتی در باره دو رویکرد اصلی در زمینه تفسیر که عبارت‌اند از «رویکرد تجزیه‌ای» و «رویکرد توحیدی یا موضوعی» می‌پردازد. ایشان رویکرد دوم را به عنوان رویکرد برتر که به نظریه‌پردازی قرآنی منجر شده و می‌تواند پاسخ-گوی پرسش‌ها و نیازهای فردی و اجتماعی بشر در همه اعصار و از جمله عصر حاضر و نشانگر پایان‌ناپذیری قرآن و معارف قرآنی باشد، معرفی می‌کند (ملک‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۴-۱۵).
 صدر، المدرسة القرآنیة، ۸-۱۰).

ایشان روش تفسیر موضوعی را چنین شرح می‌دهد: مفسر تفسیر موضوعی قبل از اینکه بخواهد به یکی از موضوعات زندگی، یا ایدئولوژی یا اجتماعی و جهانی دست یابد، باید روی آن موضوع دقت و تمرکز ذهن به حد کافی مبذول داشته، از تجارب و اندیشه‌های دیگران تا آنجا که این اندیشه‌ها بتواند راهگشایی کند، قبلاً مطالبی بیندوزد و از مشکلات و راه‌حل‌هایی که اندیشه انسانی مطرح کرده چیزهایی بداند، از پرسش‌هایی که «روش تطبیق تاریخی» مطرح می‌کند معلوماتی بداند و سرانجام از خلأهای موجود باخبر باشد. وقتی با این آگاهی‌های قبلی آیه قرآن را بررسی کند، دیگر تنها شنونده‌ای جامد و گزارشگری بی‌تلاش نیست، بلکه برای طرح مسئله در برابر قرآن به عنوان یک موضوع عرضه‌شده که با اندیشه‌ها و مطالعات وسیع بشری سروکار دارد، گفتگوی خود را با متن قرآن آغاز می‌کند. مفسر می‌پرسد و قرآن پاسخ می‌دهد.

با این شیوه، تفسیر موضوعی یک کار محاوره و گفتگو با قرآن و گرفتن پاسخ از آن است، نه یک عکس‌العمل منفی یعنی تأثیرپذیری در مقابل قرآن. تفسیر موضوعی عملی است فعال، با هدف، که در نتیجه آن متن قرآن در یکی از حقایق بزرگ زندگی بکار گرفته می‌شود.

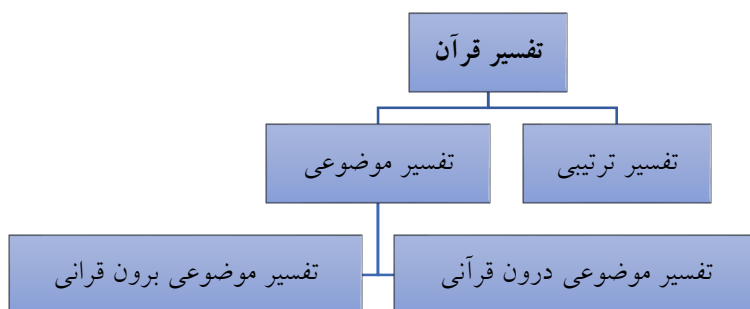
ایشان با الهام از فرموده حضرت امیر مؤمنان علی (ع) در گفتاری در باره قرآن کریم که می‌فرماید: «ذَلِكَ الْقُرْآنُ فَاسْتَنْطِقُوهُ وَلَنْ يَنْطِقَ وَلَكِنْ أَخْبِرْكُمْ عَنْهُ أَلَا إِنَّ فِيهِ عِلْمَ مَا يَأْتِي وَ الْحَدِيثَ عَنِ الْمَاضِي وَ دَوَاءَ دَائِكُمْ وَ نَظْمَ مَا بَيْنَكُمْ» (صالح، نهج البلاغه، خطبه ۱۸۵، ۱۴۱۴: ۲۲۳). تعبیر به استنطاق «به سخن درآوردن»، که در کلام امام آمده، لطیف‌ترین تعبیر از کار تفسیر موضوعی است که به عنوان گفتگو با قرآن و طرح مشکلات مربوط به هر موضوع، به قصد دستیابی به پاسخ قرآن، از آن یاد شده است.

بنابراین، پایان‌ناپذیری قرآن تنها در روش تفسیر موضوعی می‌تواند تحقق یابد. در این روش قرآن دارای علوم گذشته و آینده است. قرآن داروی دردها است و مایه نظم امورمان را در قرآن می‌توانیم بیابیم. از این راه است که در مقابل تجارب زمینی در هر موضوع، نظر الهی و موقعیت آسمانی را می‌توان دانست.

از اینجا است که تفسیر موضوعی قابلیت تکامل و رشد سریع پیدا می‌کند، زیرا تجارب بشری پیوسته آن را پربار می‌سازد و وقتی بررسی‌های قرآن با توجه به تجارب بشر صورت گیرد، با تجارب انسان همراه با استفاده‌ای که از قرآن به عمل می‌آید، کشف جدید صورت می‌گیرد و آن فهم راستین و بینش اصیل اسلامی است ((ملک‌زاده، شیوه کشف پاسخ‌های قرآن به پرسش‌های معاصر انسان، ۱۳۹۵: ۱۴-۱۵. صدر، المدرسة القرآنیة، ۱۵-۴۵؛ قراملکی، ۱۳۸۰: ۱۱۵-۱۲۰)).

بر اساس مطالب بالا، خلاصه‌ای انواع تفسیر قرآن در شکل زیر آمده است.

شکل: ۲- انواع تفسیر و تفسیر موضوعی

۴-۳- روش‌ها، قواعد و شرایط خاص تفسیر مدیریتی

اشاره‌ای به پیش‌فرض‌ها، روش‌ها، قواعد، شرایط و آسیب‌های تفسیر مدیریتی برای استفاده از روش درست و از دوری از روش‌های نادرست.

۴-۳-۱- پیش‌فرض‌های تفسیر مدیریتی

در تفسیر مدیریتی، مبانی‌ای وجود دارد که خاص این گونه تفاسیر است. از جمله مبانی خاص این حوزه موارد زیر را می‌توان برشمرد:

الف) وجود آیات مدیریتی در قرآن (منظور پیش‌فرض‌هاست)؛ خداوند حکیم از طریق تشریع آیات و ارسال پیامبران و شخصیت‌های موحد، برای هدایت به سعادت دارین مخاطبان قرآن الگوهای مدیریتی را فرستاده است.

ب) تفسیربرداری آیات مدیریتی قرآن (مفسر در این تفسیر باید بپذیرد که گزاره‌های مدیریتی قرآن تفسیربردار است)؛ هیچ آیه‌ای از قرآن تفسیرناپذیر نبوده و همه آیات قابلیت فهم مخاطب بر اساس ظرفیت و ذهن او را دارند.

ج) یکسان نبودن یافته‌های مدیریت علمی (پذیرفتن این امر که برخی از مطالب مدیریت علمی قطعی و برخی دیگر ظنی‌اند). مدیریت علمی تجربی بوده و بر اساس خطا و درست بنیان‌گذاری شده است.

۲-۳-۴- قواعد خاص تفسیر مدیریتی

الف) رعایت ظاهر آیات مدیریتی؛

ب) تحمیل نکردن مطالب ظنی مدیریتی بر قرآن؛

ج) قطعی بودن برداشت‌های مفسر.

۳-۳-۴- روش‌های خاص تفسیر مدیریتی

الف- روش علمی مطلوب

یک: روش استخدام مسائل علم مدیریت (مانند اخلاق مدیریت) در تفسیر قرآن. مثلاً شرح صدر مدیر با توجه به آیه شریفه «قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي وَيَسِّرْ لِي أَمْرًا وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي» (طه/۲۵-۲۷).

دو: روش نظریه‌پردازی‌های مدیریتی از قرآن. یعنی استنباط یک نظام کلی مدیریتی از قرآن؛ مثلاً استنباط نظام برنامه‌ریزی طولانی‌مدت از آیات مربوط به هفت سال قحطی در داستان حضرت یوسف (ع) (یوسف/۴۷-۴۹).

ب- روش علمی نامطلوب در تفسیر مدیریتی

یک: استخراج همه مسائل و جزئیات علم مدیریت از قرآن؛ این روش معلوم است که سر از تفسیر به رأی و اجتهاد و استنباط شخصی درمی‌آورد.

دو: تحمیل نظریات بر آیات قرآن (شریفی، ۱۳۹۰: ۴۲۵/۵-۴۲۹).

ج- روش تدوین ترتیبی و موضوعی.

ترتیبی می‌تواند بر اساس ترتیب نزول یا ترتیب مصحف باشد. تفسیر موضوعی نیز می‌تواند بر اساس سه شیوه: الف) درون قرآنی، ب) برون قرآنی، ج) تطبیقی باشد. از مجموع همه روش‌های خاص بیان‌شده می‌توان نتیجه گرفت که هفت روش در این‌گونه تفسیر قابل قبول است:

- ۱- استخدام مسائل علم مدیریت در قرآن؛
 - ۲- نظریه‌پردازی‌های علمی مدیریتی از قرآن؛
 - ۳- روش ترتیبی به ترتیب نزول قرآن؛
 - ۴- روش ترتیبی به ترتیب مصحف؛
 - ۵- روش موضوعی به شیوه برون قرآنی؛
 - ۶- روش موضوعی به شیوه درون قرآنی؛
 - ۷- روش موضوعی به شیوه تطبیقی (رضایی اصفهانی، ۱۳۷۵: ۳۶۹-۳۸۷).
- ۴-۳-۴- رویکردهای تفسیر مدیریتی**

- ۱- رویکرد توضیح و تبیین آیات مدیریتی قرآن به صورت ترتیبی؛
- ۲- استنباط نظام مدیریتی شامل مبانی، اصول، اهداف، روش‌های مدیریتی به صورت تفسیر موضوعی؛
- ۳- نگاه مدیریتی به قرآن در این رویکرد پیام‌های مدیریتی از همه آیات قرآن استنباط می‌شود؛
- ۴- رویکرد تطبیقی قرآن و علم (مثل مدیریت در قرآن و دانش مدیریت) (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۲).

۵-۳-۴- شرایط خاص تفسیر مدیریتی

۱. آگاهی مفسر از علم موردبحث مثل مدیریت ضروری است؛
۲. مفسر قرآن باید با فلسفه علم آشنا باشد و نظریه‌های قدیم و جدید را در مورد چیستی علم و ماهیت آن بداند؛
۳. مفسر قرآن باید با مباحث نظری قرآن و علوم آشنا باشد؛

۴. مفسر قرآن باید اطلاع کامل از شیوه‌های مباحث میان‌رشته‌ای و ضوابط و مراحل آن داشته باشد؛

۵. شناخت گونه‌های تفسیر علمی (استخراج، تحمیل، استخدام و نظریه‌پردازی)؛

۶. شناخت گزاره‌های قطعی یا اطمینان‌آور علوم و استفاده از آن در تفسیر علمی ضروری است؛

۷. رعایت احتیاط در نسبت دادن مطالب علمی به قرآن (با توجه به نظریه‌های ناپایدار در حوزه علوم) (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷: ۲۶۷/۵-۲۶۸).

۵- روش‌های تحقیق و مطالعات میان‌رشته‌ای

بر اساس دیدگاه‌های رایج در حوزه فهم و تفسیر قرآن، روش‌های مختلفی مانند روش تفسیر ترتیبی (به ترتیب نزول یا مصحف) (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۲: ۳۸۱/۲)، روش تفسیر موضوعی (برون قرآنی یا درون قرآنی)، روش تفسیر تطبیقی (مقایسه‌ای) (رضایی اصفهانی، ۴۸۵)، روش تفسیر میان‌رشته‌ای (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۸: ۱۱۵-۱۳۰) و روش تلفیقی (احسانی، ۱۳۸۷: ۴۲) مطرح شده است. عمده قرآن‌پژوهان با رویکرد علوم انسانی تلاش می‌کنند برای پژوهش قرآنی متناسب با رشته تخصصی خود در حوزه علوم انسانی، یکی از روش‌های یادشده یا ترکیبی از آن‌ها را بکار گیرند. جمعی دیگر از قرآن‌پژوهان تلاش می‌کنند با به‌کارگیری روش‌های تحقیق در حوزه علوم انسانی (خاکی، ۱۳۹۰: ۳۳۴)، به فهم و تفسیر قرآن بپردازند. مطالعه قرآن با روش سیستمی و رویکرد شبکه‌ای، روش تفهیمی، روش گفتمان، روش داده‌کاوی، روش فرا تحلیل (دانایی‌فرد، ۱۳۸۹: ۱۷)، روش تحلیل مضمون و ... از جمله روش‌های رایجی است که اخیراً در پژوهش‌های قرآنی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

در این بخش انواع رویکردهایی را که محققین در تحقیقات قرآن و علم مدیریت در پیش گرفته‌اند بیان شده است.

به‌طور کلی ادیان توحیدی، از جمله اسلام، دارای مجموعه‌ای از آموزه‌ها، گزاره‌ها، احکام و قوانین به منظور هدایت بشر به تعالی هستند؛ این آموزه‌ها در بخش‌های اعتقادی یا نظری، اخلاقی، نگرشی و رفتاری‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۹۴: ۲۲۴). این آموزه‌ها روش‌هایی برای تحقیق در امور دینی‌اند.

روش‌ها و راهبردهای تحقیق و تدبر در قرآن کریم که طی سال‌های گذشته در پژوهش‌های قرآنی رشته مدیریت قوام یافته عبارت است از:

الف) راهبرد تدبر آیه محور با تأکید بر کلیدواژه‌های قرآنی؛

ب) راهبرد تدبر سیاق محور (موضوعی) با تأکید به یک دسته آیات مرتبط با هم؛

ج) راهبرد تدبر سوره محور با تأکید بر یک یا چند سوره که غرض خاصی را دنبال کرده است؛

د) راهبرد تدبر داستان محور که بر داستان‌های خاص قرآنی تأکید دارد؛

ه) راهبرد تدبر مسئله محور که مسئله‌ای را در همه آیات قرآن، بررسی می‌کند (لطیفی، ۱۳۹۰: ۳۸/۱۰-۴۴).

۱-۵- آسیب‌شناسی مباحث میان‌رشته‌ای

الف: آسیب‌های شخص مفسر (تخصص کافی در تفسیر یا در علم مورد نظر ندارد)؛

ب: آسیب‌های علم مورد استفاده (گاهی از نظریه‌های اثبات نشده علمی استفاده می‌کند)؛

ج: آسیب در استفاده از متن قرآن (آیه در تفسیر علمی ظهور ندارد که باعث تحمیل، تأویل و تفسیر به رأی می‌شود)؛

د: آسیب در شیوه و گونه تفسیر علمی (به جای استخدام از استخراج استفاده می‌کند) (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷: ۲۶۹/۵-۲۷۰).

۱-۱-۵- آسیب‌شناسی روشی

۱- استخراج همه جزئیات از قرآن؛

۲- تحمیل نظریه‌های علمی بر قرآن؛

۳- دخالت افراد غیرمتخصص؛

۴- عدم توجه به نظام معنایی قرآن (در تفسیر موضوعی و برداشت نظام)؛

۵- ۵- تحجرگرایی (قطع رابطه قرآن و علم) (رضایی اصفهانی، محتوای درس روش‌شناسی تفسیر علمی قرآن، ۱۳۹۲).

۱-۴-۳- روش استفاده از آیات

از آنجا که یکدستی متن از اصول یک تحقیق است، سعی شود تا ذکر آیات یا فقط ذکر نشانی آیه و یا آوردن خود آیه یکدستی در کل تحقیق حاصل شود. فراوانی آیات در متن، همیشه ذهن خواننده به معانی متعدد آیه سوق داده می‌شود در حالی که ممکن است محقق تنها به یکی از آن‌ها نظر داشته باشد؛ بنابراین بسیاری از آیات، صرفاً فهرست شده و درصد کمی از آن‌ها، به حکم ضرورت، در متن نقل شوند. در همه جای تحقیق یک نگاه برنامه‌ریزی راهبردی باشد و تنها آیات متناسب با موضوع در آن ذکر شود.

همچنین به دلیل روشنی و وضوح و یا پرهیز از طولانی شدن مطلب بعضی موارد فرض گرفته شود؛ بنابراین، مباحث موضوع تنها محدود به آن‌هایی که شما ذکر کرده‌اید نیست، بلکه بسیار فراتر از آن است و می‌تواند در نوشته‌های جداگانه‌ای بررسی و تحقیق شود و شما به عنوان پیشنهاد فهرست آن‌ها را برای پژوهشگران بعدی ذکر کنید.

۶- فرایند انجام تحقیق

با توجه به هدف تحقیق مدنظرتان بایستی جمع‌آوری اطلاعات از منابع قرآنی، کلامی، تاریخی، فقهی، مدیریتی و غیره به صورت کتابخانه‌ای و میان‌رشته‌ای صورت بگیرد. مراحل انجام تحقیق ممکن است در چهار یا پنج مرحله به ترتیب زیر باشد:

مرحله اول: مطالعه ادبیات برنامه‌ریزی راهبردی تحقیق؛ در مطالعه ادبیات نظری تحقیق، ابتدا برنامه‌ریزی راهبردی در علم مدیریت مورد بررسی قرار بگیرد.

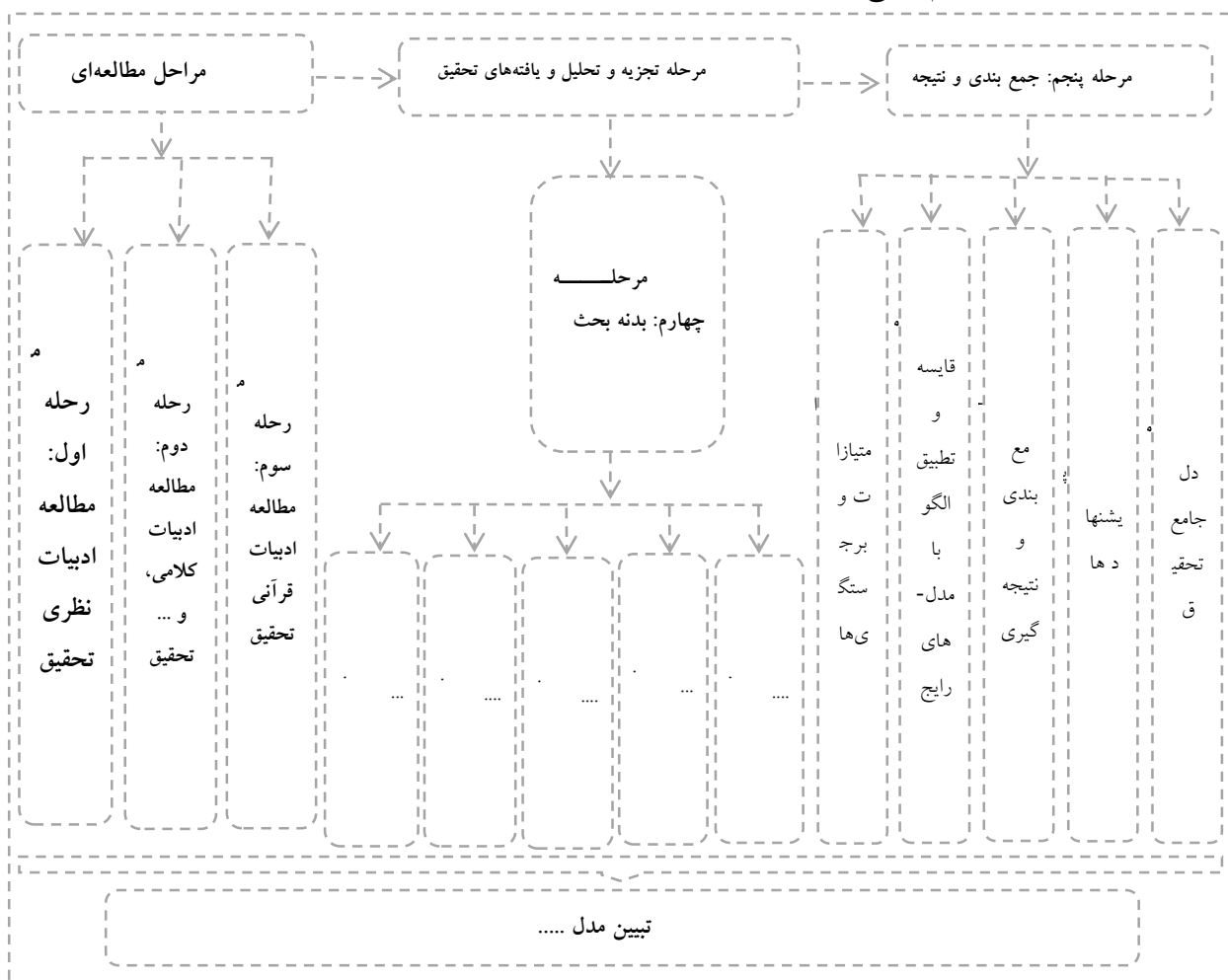
مرحله دوم: مطالعه ادبیات کلامی، تاریخی، فقهی و ... تحقیق؛ در ادامه مطالعه کتب موردنظر در جزئیات آن بحث و مراتب آن اطلاعات جمع‌آوری گردد.

مرحله سوم: مطالعه ادبیات قرآنی تحقیق؛ در ادامه اگر تحقیق کمی و کیفی و مورد سنجی باشد، نیاز به تنظیم فرم نظرسنجی دارد. آیات دسته‌بندی شده و نکات مدیریتی آیات طی چند مرحله نگارش یابد و در نهایت دستاوردهای نظرسنجی با جداول، اشکال و نمودارها نشان داده شوند.

مرحله چهارم: تجزیه و تحلیل و یافته‌های تحقیق؛ بدنه بحث مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

مرحله پنجم: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری با محوریت امتیازات و برجستگی‌های برنامه‌ریزی

جمع‌بندی

روش‌شناسی مطالعه و تحقیقات قرآن و مدیریت می‌تواند بر اساس نتیجه بنیادی-توسعه-ای و بر اساس هدف اکتشافی و بر اساس داده کیفی باشد. استراتژی تحقیق در این گونه پژوهش‌ها بر اساس تحقیق مبنایی بوده و به منظور بهره‌گیری از منابع، بر اساس استراتژی استفاده حداکثری از کتاب الهی (قرآن) مبتنی است.

روش تحقیق این پژوهش‌ها از نظر منابع، کتابخانه‌ای بوده، ولی از نظر گردآوری تبیین مطالب، توصیفی هستند مانند بررسی ادبیات موضوع، مفاهیم و روش‌های تحقیق. در موارد نادری هم از روش تطبیقی بین نظرات و فرایند برنامه‌ریزی راهبردی علمی و برنامه‌ریزی راهبردی قرآنی استفاده می‌شود.

بخش قابل ملاحظه‌ای از این تحقیقات برگرفته از آیات و مفاهیم قرآنی هستند، بنابراین از شیوه‌ها و روش‌های متنوعی با ملاحظه ضرورت‌های بحث، استفاده می‌شود. روش تفسیر موضوعی درون قرآنی، روش تفسیر موضوعی برون قرآنی، روش کشف و استقراء و روش شبکه‌ای یا سیستمی از جمله روش‌های تفسیری مورد تکیه در این گونه تحقیقات است. هرچند سهم روش تفسیر موضوعی برون قرآنی موسوم به روش شهید صدر بیشتر از روش‌های دیگر و شاید اصلی‌ترین روش است؛ چون که برای مطالعه و بررسی و تحلیل هر کدام از مؤلفه‌های تحقیق، سؤالات و ابهاماتی بر قرآن عرضه می‌شود تا نظر قرآن کریم در آن باره به دست آید. سؤالاتی مانند آیا در قرآن شخصیت‌های برجسته که برنامه‌ریزی راهبردی انجام داده باشند وجود دارد؟ قرآن کریم چگونه آن‌ها را مورد تأیید خویش قرار داده؟ آیا می‌توان از قرآن کریم برنامه‌ریزی راهبردی را کشف کرد؟ و راه‌های کشف آن چگونه است؟ آیا می‌توان قرآن کریم را کتاب برنامه‌ریزی راهبردی به حساب آورد و چگونه؟ چگونه اعتقاد به دین می‌تواند برنامه‌ریزی راهبردی را متحول نموده و باعث تفاوت برنامه‌ریزی راهبردی متعارف گردد؟ و اینکه مزایای برنامه‌ریزی راهبردی قرآنی، از برنامه‌ریزی راهبردی علمی در چیست؟

پس از استفاده اولیه از روش تفسیر موضوعی برون قرآنی و شناسایی محورهای برای تحقیق و طرح سؤالاتی از قرآن، در بخش‌های مختلف، روش تفسیر موضوعی درون قرآنی

مورد استفاده قرار خواهد گرفت تا به شکل سنتی موضوع محل بحث از منظر قرآن کریم مورد بررسی قرار گیرد.

روش دیگر مورد استفاده روش کشف استقرایی شهید صدر است. در قسمت‌های زیادی از تحقیق با استناد به مجموعه‌ای از آیات و با توجه به اینکه گزاره‌های دینی می‌تواند روبنایی بر یک برنامه‌ریزی راهبردی باشد به کشف مؤلفه‌هایی از برنامه‌ریزی راهبردی قرآنی همت گماشته می‌شود.

روش شبکه‌ای و یا سیستمی نیز در بخش‌هایی از تحقیقات مورد استناد است. به شکل خاص استخراج الگو و تبیین نحوه ارتباط مؤلفه‌های برنامه‌ریزی راهبردی با یکدیگر در یک رویکرد و روش سیستمی قابل فهم و استنباط است چراکه داشتن پیش فرض نظام‌مند آموزه‌های قرآنی و شبکه‌ای دیدن آن‌ها می‌تواند با کنار هم گذاشتن مؤلفه‌ها به الگوی نظام‌واره برسد.

منابع

۱. قرآن کریم. ترجمه: رضایی اصفهانی، محمدعلی، قم، موسسه تحقیقاتی فرهنگی دارالذکر، ۱۳۸۳.
۲. احسانی، محمد روش‌شناسی تفسیر تربیتی قرآن. مجله قرآن و علم شماره ۳، ۱۳۸۷.
۳. برومند، زهرا، واژه‌نامه تخصصی مدیریت، انتشارات جنگل، جاودانه، ۱۳۸۵.
۴. برنجکار، احمد، روش‌شناسی علم کلام، قم، انتشارات دارالحديث، ۱۳۹۱.
۵. پیروز، علی‌آقا؛ خدمتی، ابوطالب؛ شفیعی، عباس و بهشتی‌نژاد، سید محمود، مدیریت در اسلام زیر نظر: سید مهدی الوانی. قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۴.
۶. توکلی، عبدالله، اصول و مبانی مدیریت، انتشارات زمزم هدایت؛ ۱۳۸۳.
۷. حسین‌اف، صفرمراد، تبیین مدل برنامه‌ریزی راهبردی بر اساس توحید ربوبی از منظر قرآن کریم، رساله دکتری، ۱۳۹۸.
۸. خاکی، غلامرضا، روش تحقیق با رویکرد پایان‌نامه نویسی، تهران انتشارات بازتاب، ۱۳۹۰.
۹. دانایی‌فرد، حسن، روش‌شناسی پژوهش کیفی در مدیریت، رویکردی جامع. تهران، انتشارات صفار اشراقی، ۱۳۸۳.
۱۰. دانایی‌فرد، حسن، استراتژی‌های نظریه‌پردازی، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۹.
۱۱. دولتی، بلال، سازمان و مدیریت، تهران، شرکت انتشارات سوره مهر، ۱۳۸۰.
۱۲. دهخدا، علی‌اکبر، لغتنامه دهخدا، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه، ۱۳۷۷.
۱۳. رضایی اصفهانی، محمدعلی، تفسیر قرآن مهر، قم پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۷.
۱۴. _____، درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، قم، اسوه، ۱۳۷۵.
۱۵. _____ منطق تفسیر قرآن ۲، روش‌ها و گرایش‌های تفسیر قرآن، قم، جامعه المصطفی (ص) العالمیه، ۱۳۸۵.
۱۶. _____ منطق تفسیر قرآن ج ۵، قم، جامعه المصطفی (ص)، ۱۳۸۷.

۱۷. _____ روش‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای در تفسیر قرآن. فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، ش، پیاپی ۳۲، پاییز ۱۳۸۸.
۱۸. _____
۱۹. _____ روش‌شناسی مطالعات تطبیقی در تفسیر قرآن. فصلنامه علمی «تحقیقات علوم قرآن و حدیث» شماره ۱ ش ۱۳، ۱۳۸۹.
۲۰. _____ منطق تفسیر قرآن ج ۲. قم انتشارات جامعه المصطفی العالمیه (ص) ۱۳۹۲.
۲۱. سرمد، زهره بازرگان، عباس حجازی، الهه. روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. تهران انتشاران آگاه ۱۳۸۴.
۲۲. شریفی، علی، نیم‌نگاهی به مدیریت و تفسیر مدیریتی از منظر قرآن کریم، مجموعه مقالات بیست و هفتمین دوره مسابقات بین‌المللی قرآن کریم، جلد پنجم (قرآن و علوم انسانی) تهران، انتشارات اسوه، ۱۳۹۰.
۲۳. صبحی صالح، محمد بن حسین، شریف الرضی. نهج البلاغه قم، (للصبحی)، ۱۴۱۴.
۲۴. صدر، محمدباقر. المدرسة القرآنیة، بیروت، دار التعارف للمطبوعات.
۲۵. عندلیب، علیرضا. روش تحقیق و تدوین رساله دکتری. تهران. سپاه پاسداران انقلاب اسلامی. دانشکده فرماندهی و ستاد، دوره عالی جنگ، ۱۳۸۱.
۲۶. قراملکی، احد فرامرز. روش‌شناسی مطالعات دینی، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۰.
۲۷. لطفی، امیرعلی و رضایی اصفهانی، محمدعلی و وحیدی، سید محمدحسین روش فهم و برداشت مدیریتی قرآن کریم. دو فصلنامه قرآن و علم، دوره ۱۷، ش ۳۳، ۱۴۰۲.
۲۸. لطیفی، میثم. روش‌شناسی راهبردهای تدبیر در قرآن کریم؛ استقرایی از پژوهش‌های میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی در دهه اخیر. دو فصلنامه علمی-پژوهشی اندیشه مدیریت راهبردی. س ۵، ش ۲، ۱۳۹۰.

۲۹. مصباح یزدی، محمدتقی. فلسفه اخلاق. قم. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۴.
۳۰. ملک‌زاده، محمدحسین، شیوه کشف پاسخ‌های قرآن به پرسش‌های معاصر انسان. ترجمه بحث‌هایی از اندیشمند بزرگ اسلامی آیه الله شهید سید محمدباقر صدر، قم. انتشارات اعتدال اسلامی، ۱۳۹۵.
۳۱. میرزایی، خلیل. پژوهش، پژوهشگری و پژوهش‌نامه‌نویسی. تهران. انتشارات جامعه‌شناسان، ۱۳۸۸.
۳۲. نوبخت، محمدباقر. روش تحقیق پیشرفته. تهران. مجمع تشخیص مصلحت نظام. مرکز تحقیقات استراتژیک، ۱۳۹۲.

Bibliography

- Quran Karim (The Noble Quran)*, Tarjome: Mohammad Ali Rezaei Esfahani (Translation: Mohammad Ali Rezaei Esfahani), Qom: Dar al-Dhikr Cultural Research Institute, ۲nd Edition, ۱۳۸۳ SH (۲۰۰۴ CE).
۱. Andalib, Alireza, *Ravesh-e Tahqiq va Tadvin-e Resaleh Doctori (Research Methods and Doctoral Thesis Writing)*, Tehran: IRGC Command and Staff College, ۱۳۸۱ SH (۲۰۰۲ CE).
 ۲. Berenjekar, Ahmad, *Ravesh-shenasi-ye Ilm-e Kalam (Methodology of Theology)*, Qom: Dar al-Hadith Publications, ۱۳۹۱ SH (۲۰۱۲ CE).
 ۳. Borumand, Zahra, *Vazheh-Nameh-ye Takhasosi-ye Modiriyat (Specialized Management Glossary)*, Tehran: Jangal Publications, ۱۳۸۵ SH (۲۰۰۶ CE).
 ۴. Danaei-Fard, Hassan, *Estratijihay-e Nazariyah Pardazi (Strategies for Theory Building)*, Tehran: SAMT Publications, ۱۳۸۹ SH (۲۰۱۰ CE).
 ۵. Danaei-Fard, Hassan, *Ravesh-shenasi-ye Pajooresh-e Kayfi dar Modiriyat (Qualitative Research Methodology in Management)*, Tehran: Safar Eshraqi Publications, ۱۳۸۳ SH (۲۰۰۴ CE).
 ۶. Dehkhoda, Ali Akbar, *Loghatnameh Dehkhoda (Dehkhoda Dictionary)*, Tehran: University Press, ۱۳۷۷ SH (۱۹۹۸ CE).
 ۷. Dowlaty, Belal, *Sazman va Modiriyat (Organization and Management)*, Tehran: Sooreh Mehr Publications, ۱۳۸۰ SH (۲۰۰۱ CE).
 ۸. Ehsani, Mohammad, *"Ravesh-shenasi Tafsir-e Tarbiyat-e Quran" (Methodology of Educational Interpretation of the Quran)*, Journal of Quran and Science, No. ۳, ۱۳۸۷ SH (۲۰۰۸ CE).
 ۹. Husseinov, Safar Morad, *Tafhim-e Model-e Barnameh-Rizi-e Rahbordi Bar Asas-e Touhid-e Ruboobi az Manzar-e Quran-e Karim (Explaining a Strategic Planning Model Based on Divine Unity from the Quranic Perspective)*, Doctoral Dissertation, ۱۳۹۸ SH (۲۰۱۹ CE).
 ۱۰. Khaki, Gholamreza, *Ravesh-e Tahqiq ba Rouykard-e Payan-Nameh Nevisi (Research Methodology with a Thesis Writing Approach)*, Tehran: Baztab Publications, ۱۳۹۰ SH (۲۰۱۱ CE).
 ۱۱. Latifi, Meysam, *"Ravesh-shenasi Rahbordha-ye Tadabbur dar Quran-e Karim" (Methodology of Strategic Contemplation in the Quran)*, Strategic Management Thought Biannual Journal, Vol. ۵, No. ۲, ۱۳۹۰ SH (۲۰۱۱ CE).

۱۲. Lotfi, Amir Ali, Mohammad Ali Rezaei Esfahani, and Seyyed Mohammad Hossein Vahidi, *"Ravesh Fahm va Bardasht-e Modiriyati-e Quran-e Karim" (Methodology of Understanding and Managerial Interpretation of the Holy Quran)*, Quran and Science Biannual Journal, Vol. ۱۷, No. ۳۳, ۱۴۰۲ SH (۲۰۲۳ CE).
۱۳. Malekzadeh, Mohammad Hossein, *Shiveh Kashf-e Pasokh-ha-ye Quran be Porsesh-ha-ye Mo'aser-e Ensan (Methodology for Unveiling the Quran's Responses to Contemporary Questions)*, Qom: E'tedal-e Eslami Publications, ۱۳۹۵ SH (۲۰۱۶ CE).
۱۴. Mesbah Yazdi, Mohammad Taqi, *Falsafeh Akhlaq (Philosophy of Ethics)*, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute, ۱۳۹۴ SH (۲۰۱۵ CE).
۱۵. Mirzaei, Khalil, Pajoohesh, *Pajooheshgari va Pajoohesh-nameh Nevisi (Research, Scholarship, and Report Writing)*, Tehran: Sociologists Publications, ۱۳۸۸ SH (۲۰۰۹ CE).
۱۶. Nobakht, Mohammad Baqir, *Ravesh-e Tahqiq-e Pishrafte (Advanced Research Methodology)*, Tehran: Expediency Discernment Council, Strategic Research Center, ۱۳۹۲ SH (۲۰۱۳ CE).
۱۷. Pirouz, Ali-Aqa, et al., *Modiriyat dar Eslam (Management in Islam)*, supervised by Seyyed Mehdi Alvani, Qom: Seminary and University Research Institute, ۱۳۸۴ SH (۲۰۰۵ CE).
۱۸. Qaramaleki, Ahad Faramarz, *Ravesh-shenasi-ye Motale'at-e Dini (Methodology of Religious Studies)*, Mashhad: Razavi Islamic Sciences University, ۱۳۸۰ SH (۲۰۰۱ CE).
۱۹. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, *"Ravesh-shenasi-e Motale'at-e Miyandrashte'i dar Tafsir-e Quran" (Methodology of Interdisciplinary Studies in Quranic Interpretation)*, Religious Thought Quarterly, Shiraz University, No. ۳۲, Fall ۱۳۸۸ SH (۲۰۰۹ CE).
۲۰. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, *"Ravesh-shenasi-e Motale'at-e Tatbiqi dar Tafsir-e Quran" (Comparative Methodology in Quranic Interpretation)*, Scientific Journal of Quranic and Hadith Studies, No. ۱۳, ۱۳۸۹ SH (۲۰۱۰ CE).
۲۱. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, *Dar Amadi Bar Tafsir-e Elmi-e Quran (An Introduction to the Scientific Interpretation of the Quran)*, Qom: Osveh Publications, ۱۳۷۵ SH (۱۹۹۶ CE).
۲۲. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, *Manteq-e Tafsir-e Quran ۲ (Logic of Quranic Exegesis, Vol. ۲)*, Qom: Al-Mustafa International University, ۱۳۹۲ SH (۲۰۱۳ CE).

۲۳. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, *Manteq-e Tafsir-e Quran ۲: Raveshha va Gerayeshha-ye Tafsir-e Quran (Logic of Quranic Exegesis ۲: Methods and Trends in Interpretation)*, Qom: Al-Mustafa International University, ۱۳۸۵ SH (۲۰۰۶ CE).
۲۴. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, *Manteq-e Tafsir-e Quran ۵ (Logic of Quranic Exegesis, Vol. ۵)*, Qom: Al-Mustafa International University, ۱۳۸۷ SH (۲۰۰۸ CE).
۲۵. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, *Tafsir-e Quran-e Mehr (Mehr Quranic Exegesis)*, Qom: Tafsir and Quranic Sciences Research, ۱۳۸۷ SH (۲۰۰۸ CE).
۲۶. Sadr, Mohammad Baqir, *Al-Madrasah al-Quraniyah (The Quranic School)*, Beirut: Dar al-Ta'aruf lil Matbu'at.
۲۷. Sarmad, Zahra, Abbas Bazargan, and Elahe Hajazi, *Ravesh-hay-e Tahqiq dar Oloum-e Raftari (Research Methods in Behavioral Sciences)*, Tehran: Agah Publications, ۱۳۸۴ SH (۲۰۰۵ CE).
۲۸. Sharifi, Ali, "Nem Negaahi be Modiriyat va Tafsir-e Modiriyati az Manzar-e Quran-e Karim" (A Glimpse of Management and Managerial Interpretation from the Quranic Perspective), Proceedings of the ۲۷th International Quran Competitions, Vol. ۵ (Quran and Human Sciences), Tehran: Osveh Publications, ۱۳۹۰ SH (۲۰۱۱ CE).
۲۹. Sobhi Saleh, Mohammad bin Hussein, *Nahj al-Balagha (The Peak of Eloquence)*, Qom: Al-Sharif, ۱۴۱۴ AH (۱۹۹۳ CE).
۳۰. Tavakkoli, Abdollah, *Osool va Mabani Modiriyat (Principles and Foundations of Management)*, Tehran: Zamzam Hedayat, ۱۳۸۳ SH (۲۰۰۴ C).